

Marcin Górski*, Grzegorz Rytel*

***Fort Bema i mauzoleum poległych w bitwie pod Ostrołęką.
Pamięć miejsca – miejsce pamięci***

***Bem's Fort and the mausoleum of the battle of Ostrołęka.
Memory of place – place of memory***

Wprowadzenie

Pola bitwy jako miejsce zbrojnego starcia dwóch stron konfliktu są w naturalny sposób naznaczone dwubiegowo w warstwie emocjonalnej, a niekiedy również znaczeniowej. Nierzadkie są przypadki dwóch odmiennych nazw na określenie bitwy, funkcjonujących w historiografiach krajów-spałkobierców stron konfliktu (np. Grunwald – Tannenberg) [1]. Wydarzenie, które dla jednej ze stron stanowi powód zwycięskiej chwały, dla drugiej jest bolesnym wspomnieniem poniesionej porażki. Pamięć bitew przywoływana może być w różnych kontekstach i do różnych bieżących politycznych celów wykorzystywana. Te z bitew, których rezultaty najmocniej odcisnęły się w historii zaangażowanych w nie stron, bądź te, które stały się pamiętne za sprawą szczególnie krwawej hekatomby, na trwałe wchodzą do panteonu zbiorowej pamięci. Niektóre z nich stają się, według określenia i systematyki Pierre'a Nory, przynależne do kategorii miejsc pamięci¹.

Dzieła fortyfikacyjne siłą rzeczy wpisane są w historię konfliktów, niejednokrotnie są świadkami zmagania bitewnych, triumfów i klęsk okupionych życiem poległych.

* Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej/Faculty of Architecture, Warsaw University of Technology.

¹ *Wbrew topograficznej sugestii terminu miejscami pamięci mogą być nie tylko miejsca geograficzne, lecz także wydarzenia i procesy, wyobrażenia i rzeczywiste postaci, artefakty, symbole i inne wydarzenia historyczne, w których „kryształuje się narodowe dziedzictwo” [...] – to odczytanie terminu miejsce pamięci zaproponował na przełomie lat 70. i 80. XX w. francuski historyk Pierre Nora [2, s. 230].*

Introduction

Battlefields as places where two conflicting sides are naturally bipolar in their emotional layer and sometimes also in regard of their significance. It is not unusual that history books in the countries-successors of the conflicting sides use two different names of some battles (e.g. Grunwald – Tannenberg) [1]. An event which is a source of victorious pride for one side of the conflict is a reminder of a painful loss for the other. The memory of battles can be commemorated in various contexts and used for different current political purposes. The battles whose results had the greatest impact on the history of the countries fighting in it or those which are famous as exceptionally bloody hecatombs have become indelibly stamped in the pantheon of collective memory. Some of them, according to Pierre Nora's categories, have become places of memory¹.

Fortification works, which are by definition part of the history of conflicts, frequently witnessed fights, triumphs, and defeats which cost human lives. The present day landscape of the battlefield which took place on May 26, 1831 on the outskirts of Ostrołęka is a special kind of palimpsest of historical acts written in space. Historical events overlapped here, not always completely erasing previous ones

¹ *Contrary to what the term might topographically suggest, places of memory include not only geographical sites but also events and processes, fictitious and real persons, artifacts, symbols and other historical events in which “the national heritage crystalizes” [...] – such a meaning of places of memory was proposed by the French historian Pierre Nora at the turn of the 1970s and 1980s [2, p. 230].*

Współczesny krajobraz pola bitwy, która rozegrała się 26 maja 1831 r. na przedpolach Ostrołęki, to swego rodzaju palimpsest aktów dziejowych zapisanych w przestrzeni. Historyczne wydarzenia nakładały się tu na siebie, nie zawsze do końca wymazując poprzednie i zawarte w nich znaczenia oraz przekazywane treści. Działania prowadzone przez Muzeum Kurpiowskie w Ostrołęce w ramach projektu „Ponarwie”, związane z odczytaniem i utrwaleniem znaczeń zapisanych w pofortecznym krajobrazie, w rezultacie nadają tej przestrzeni szczególną wartość.

Bitwa

Bitwa stoczona pod Ostrołęką należała do najbardziej krwawych, a zarazem najważniejszych bitew wojny polsko-rosyjskiej 1831 r., nazywanej zwyczajowo powstaniem listopadowym. W całodziennym boju wojska polskie dowodzone przez generała Jana Skrzyneckiego stawily czoła oddziałom rosyjskim feldmarszałka Iwana Dybicza. Rosjanie podeszli do miasta od południowego wschodu, z tego samego kierunku, z którego 24 lata wcześniej, podczas bitwy stoczony z wojskami francuskimi w 1807 r., zaatakowały oddziały rosyjskie prowadzone przez generała Essena. Podobnie decyzje generała Skrzyneckiego w opiniach historyków wojskowości oceniane są jako równie nieudolne jak posunięcia generała Savary'ego, głównodowodzącego Francuzów [3]. Na tym jednak podobieństwa się kończą. W 1807 r. broniącym miasta Francuzom wspartym przez nadciągające posiłki udało się zatrzymać Rosjan, przejść do kontrataku i pościgu za wycofującymi się przeciwnikami. Zwycięska bitwa upamiętniona została na łuku triumfalnym w Paryżu wśród innych toczonych w tej kampanii. W 1831 r. oddziały polskie przepływające się na prawy brzeg Narwi zaskoczone zostały nadejściem Rosjan. Ubezpieczający przeprawę pułk Czwartaków po ciężkich walkach musiał oddać miasto. Nacierający za wycofującymi się Polakami Rosjanie uchwycili przyczółek na prawym brzegu. Zasadnicza bitwa rozgorzała właśnie tam, na podmokłych nadnarwiańskich łąkach. Kolejne próby wyparcia Rosjan z prawego brzegu podejmowane przez wojska polskie załamywały się pod ogniem rosyjskich baterii artylerii rozlokowanych na koronie nadrzecznej skarpy lewego brzegu. Sławą okrył się podpułkownik Józef Bem dowodzący brawurą szarżą artylerii konnej. Po zapadnięciu zmroku i ustaniu walk oddziały polskie przystąpiły do odwrotu. Na placu boju poległo ze strony polskiej około 1800 żołnierzy i oficerów, w tym generałowie Ludwik Kicki i Henryk Kamieński, ponad 3000 odniosło rany, prawie 1500 dostało się do niewoli. Sumaryczne straty po stronie wojsk rosyjskich wyniosły około 5800 zabitych i rannych. Wycofanie się oddziałów polskich po bitwie, być może zbyt pochopne, uznaje się za krytyczny moment utraty inicjatywy przez armię Królestwa Polskiego w toku prowadzonych działań wojennych.

Zwłoki poległych żołnierzy grzebano na pobojowisku w zbiorowych, anonimowych mogiłach, których Rosjanie nie pozwalali oznaczać w żaden sposób. Celem było zatarcie śladów bitwy i uniknięcie tworzenia miejsc, które mogłyby stać się ośrodkiem oddawania czci poległym i miejscem patriotycznych manifestacji Polaków.

and their significance. As a result the activities conducted by the Museum of Kurpie Culture in Ostrołęka within the “Ponarwie” project connected with the discovery and commemoration of the meaning imprinted in the post-fortification landscape provide this space with special value.

Battle

The battle fought near Ostrołęka was one of the most bloody and at the same time the most important battles in the Polish-Russian war in 1831, commonly known as the November Uprising. Over one whole day, the Polish soldiers under the command of General Jan Skrzynecki fought the Russian troops under the command of Field Marshal Ivan Dybicz. The Russians approached the city from the south-east, the same direction from which the Russian troops led by General Essen attacked 24 years earlier, during the battle fought with the French army in 1807. General Skrzynecki's decisions are considered, similarly by military historians, to have been as poor as those made by General Savary, the French commander in chief [3]. However, there are no other similarities. In 1807, the French defenders of the city, supported by the approaching reinforcements, managed to stop the Russians, counterattack and chase the retreating Russians. The successful battle was commemorated on the Arch of Triumph in Paris among other battles fought during that campaign. In 1831, the Polish troops, going across the Narew River to its right bank, were surprised by the approach of the Russians. After a fierce fight, the infantry regiment securing the crossing had to surrender the city. The Russians attacking the retreating Poles established a bridgehead on the right bank of the river. This is where the main battle broke out on the wet meadows of the Narew River. The attempts at forcing the Russians out of the river bank made by the Polish troops failed at the fire of Russian artillery located at the top of the left bank of the river. Lieutenant Colonel Józef Bem earned fame for his leading a daredevil charge of horse artillery. After dark, when the fighting stopped, the Polish troops started to retreat. About 1800 Polish soldiers and officers died on the battlefield, including General Ludwik Kicki and General Henryk Kamieński, over 3000 were wounded, almost 1500 were captured. In total, there were about 5800 dead and wounded on the Russian side. The retreat of the Polish troops after the battle, which was maybe too hasty, is considered to have been the critical moment of loss of the initiative by the army of the Kingdom of Poland during the war campaign.

The bodies of dead soldiers were buried on the battlefield in mass, anonymous graves which the Russians forbade to mark in any way. Their purpose was to erase the trace of the battle and to prevent building any sites which might become centers of paying tribute to the fallen and a place of patriotic parades of the Poles.

Obelisk and cross

In 1847, in order to commemorate the victory that took place 16 years earlier, on the right bank of the Narew River in the place of the fight, the Russians erected a monu-

Obelisk i krzyż

W 1847 r., dla upamiętnienia zwycięstwa odniesionego 16 lat wcześniej, na prawym brzegu Narwi w miejscu, gdzie toczył się bój, Rosjanie wzniesli pomnik. Odlany z żeliwa monument przybrał kształt ośmiobocznego obelisku o bogato opracowanej podstawie, z cebulastym zwieńczeniem charakterystycznym dla rosyjskiej architektury cerkiewnej. Wertykalna forma pomnika o wysokości 21 m dominowała w otwartym, płaskim krajobrazie pola bitwy. Widniejące na trzech tablicach inskrypcje upamiętniały zwycięskie wojska rosyjskie, ich oddziały z podaniem liczebności, głównodowodzącego i pozostałych dowódców, a także poniesione w bitwie straty [4]. Tak zwane pomniki typu smoleńskiego, wykonywane w czasach Mikołaja I dla uczczenia bitew stoczonych z Francuzami w 1812 r., ustawione zostały po wojnie 1831 r. również na polach bitew na Woli pod Warszawą, pod Olszynką Grochowską i pod Jakacem [5].

W 1861 r., z okazji zbliżającej się 30. rocznicy bitwy, ludność Ostrołęki wystawiła drewniany krzyż, pod którym 26 maja zebrali się mieszkańcy miasta i okolicznych wsi, składając kwiaty i śpiewając religijno-patriotyczne pieśni. W następstwie władze rosyjskie surowo ukarały wielu spośród uczestniczących w manifestacji ostrołęczan [6]. Mimo represji krzyż ustawiony przy zbiegu dróg: warszawskiej i myszynieckiej sąsiedował z rosyjskim obeliskiem ponad 50 lat, do czasów I wojny światowej, chociaż przy budowie fortu zapewne nietrudno byłoby znaleźć pretekst do jego usunięcia.

Fort

Fort w Ostrołęce zbudowano w odległości około 350 m na północny zachód od mostu na Narwi w rozwidleniu dróg na Myszyńiec i na Warszawę, w 1831 r. wykorzystanym do obrony przez wojska generała Dybicza. W owym czasie Rosjanie usypali także szaniec ziemny o narysie pięciobocznym, zawierający w swej konstrukcji elementy drewniane.

W warunkach pogarszających się stosunków między Rosją, Austrią i Niemcami linia Narwi i Biebrzy stać się miała główną linią obrony Rosjan przed ewentualnym atakiem od strony Prus Wschodnich. Plan ten dał początek budowie rosyjskich fortyfikacji w Osowcu, Łomży, Ostrołęce, Różanie, Pułtusk i Zegrzu [7]. Zrealizowane w Ostrołęce w 2. połowie lat 80. XIX w. dzieło też miało charakter ziemnej reduty, wzniesionej w systemie fortyfikacji polowej wzmocnionej, o narysie prawie regularnego pięcioboku o wymiarach 88 × 152 m. Po zakończeniu budowy fort otrzymał niewielki garnizon w postaci pododdziału wartowniczego, gdyż dla dzieł polowych nie przewidywano stałych garnizonów. Były one obsadzone przez wojska polowe w momencie rozpoczęcia konfliktu zbrojnego. Przez następne lata, aż do wybuchu I wojny światowej, przeprowadzano jedynie bieżącą konserwację fortu.

Fort miał służyć zabezpieczeniu i blokowaniu przeprawy przez Narew, a dodatkowo jego położenie umożliwiałoby kontrolę nad obu ważnymi drogami z Myszyńca (czyli z kierunku granicy z Prusami) oraz z Warszawy. Zgodnie

ment. That cast iron monument was designed as a octagon obelisk with a richly decorated base and an onion-shaped top typical of Russian orthodox church architecture. The vertical form of the 21 meter tall monument dominated the open, flat landscape of the battlefield. The inscriptions put on three plaques commemorated the victorious Russian army, their units with their sizes, commanders and other officers as well as the losses [4]. The so-called "Smoleńsk type monuments", made during the rule of Tzar Nicholas I to commemorate the battles fought with the French in 1812, were placed after the war of 1831 also on the battlefields in Wola near Warsaw, near Olszynka Grochowska and near Jakac [5].

In 1861, in order to celebrate the forthcoming 30th anniversary of the battle, the citizens of Ostrołęka put up a wooden cross by which on May 26 the inhabitants of the city and neighboring villages gathered, brought flowers and sang religious and patriotic songs. This resulted in Russian authorities severely punishing a lot of residents of Ostrołęka participating in the parade [6]. Despite the repression the cross put where the Warsaw and Myszyńiec roads merge remained there next to the Russian obelisk for over 50 years, until World War II, although it would have been easy to get rid of it during the construction of the fort.

Fort

The fort in Ostrołęka was built about 350 m north-west from the bridge on the Narew River at the split the roads to Myszyńiec and to Warsaw which was used in 1831 to defend by General Dybicz troops. At that time, the Russians also built a pentagonal earthwork with some wooden elements.

As the relations between Russia, Austria and Germany got worse the line of the Narew River and the Biebrza River was supposed to become the main line of defense for the Russians against any possible attack from East Prussia. That plan was the original idea behind the construction of Russian fortifications in Osowiec, Łomża, Ostrołęka, Różan, Pułtusk and Zegrze [7]. The work built in Ostrołęka in the second half of the 1880s was also designed as an earthen redoubt erected as a system of field fortification on the plan of an almost regular pentagon (88 × 152 m). After its construction was complete a small garrison (guard subunit) was assigned to the fort as field works were designed with no permanent garrisons. They were stationed with field troops at the moment when military conflicts broke out. Over the next years, the fort structure was maintained until World War I broke out.

The fort was supposed to secure and stop the crossing of the Narew River, and additionally due to its location it was possible to control both key roads from Myszyńiec (towards the border with Prussia) and from Warsaw. According to Russian rules of fortification construction securing the river crossing the defense should be strengthened by one or two batteries of artillery. In Ostrołęka the defense of the river crossing was secured by two advanced permanent positions. These batteries secured with their fire both flanks and the foreground of the fort.

The fort, which the locals called Bem's Forts, is unique and it has individual, exceptional design solutions. One

z rosyjskimi zasadami budowy fortyfikacji zabezpieczających przeprawę obrona powinna być wzmocniona przez jedną lub dwie baterie artylerii. W Ostrołęce obronę przeprawy osłaniały dwie wysunięte pozycje stałe. Baterie te swoim ogniem zabezpieczałyby obie flanki i przedpole fortu.

Fort, nazywany przez społeczność lokalną Fortami Bema, jest nietypowy i ma indywidualne, wyjątkowe rozwiązania. Pierwszym jest dodanie drugiego zewnętrznego wału typu fossebreja, a przez to zastosowanie dwóch fos. W rosyjskim systemie fortyfikacji polowej takie rozwiązanie jest niespotykane, nie podają go żadne znane autorom rosyjskie podręczniki fortyfikacji polowej z epoki. Dodatkowo drugi zewnętrzny wał pełnił funkcję zapory przeciwpowodziowej, chroniąc wał główny fortu przed rozmyciem przez wody wylewającej Narwi. Fort Bema miał też drugie nietypowe rozwiązanie, a mianowicie dwupoziomowy majdan. Położenie na terenach zalewowych wymusiło na projektantach podniesienie poziomu gruntu w części szyjowej fortu, tak aby znajdował się on na jednym poziomie z drogą. Ułatwiała to komunikację, a także chroniło przed wlewaniem się wód wylewowych Narwi do wnętrza fortu. Majdan czołowy (między wałem czołowym a poprzecznikami szyjowymi) znajdował się prawdopodobnie wyżej. Rozwiązanie takie zastosowano z dwóch powodów. Po pierwsze uzyskiwano lepszą osłonę pozycji obronnych na wale czołowym, a po drugie zmniejszyło to zakres sił i środków potrzebnych podczas budowy fortu. Należy więc uznać, że jest to zabytek unikatowy i niepowtarzalny.

Położenie dzieła wraz flankującymi je bateriami ziemnymi wynikało ściśle z funkcji obronnej, powielano jednak dość dokładnie rozlokowanie sił rosyjskich w trakcie bitwy w 1831 r. Trudno oprzeć się wrażeniu, że miało to również symboliczne, propagandowe znaczenie. I zapewne w ten sposób odbierane było przez mieszkańców Ostrołęki. Dla Rosjan fort i położony w mieście garnizon miały znaczenie strategiczne w systemie obronnym zachodnich granic państwa, pełniły również funkcję „policjanta” studzącego patriotyczny zapał lokalnej ludności.

Niezależnie od intencji budowniczych forteczny krajobraz fos i wałów do dziś stanowi symbol „piorunów wojny” ściąganych na ostrołęcką ziemię od wojen szwedzkich po koniec II wojny światowej.

U progu niepodległości

Krajobraz ostrołęckiego pola bitwy uległ zmianie dopiero podczas I wojny światowej, po ustąpieniu Rosjan i zaprowadzeniu administracji niemieckich władz okupacyjnych, których ugodowa początkowo polityka zjednać miała Polaków dla sprawy państw centralnych. W 1917 r. żeliwny pomnik rozebrany został przez Niemców z przeznaczeniem na złom.

Mausoleum

W 1923 r. mieszkańcy Ostrołęki wzniesli w centrum majdanu fortecznego niewielką murowaną kaplicę według projektu Rudolfa Macury. W tym czasie obok

of them is adding another external earthen wall (outer wall) which made it possible to use two moats. Such a solution is unknown in the Russian system of field fortifications and no Russian field fortification manuals from that time known to the authors mention it. Additionally, the outer earthen wall secured the main rampart against flooding water from the Narew River. Bem's fort had another unique design solution that is a two-level ward. Its location on the flooded area forced the designers to raise the ground level in the gorge section of the fort so that it would be on the same level as the road. That facilitated circulation and secured the fort against flooding water from the Narew River. The front ward (between the front ward and gorge traverses) was probably designed higher. Such a design was applied for two reasons. Firstly, it provided a better cover for the defensive positions in the front wall and, secondly, it reduced the need for assets and resources while constructing the fort. It should be then assumed that this structure is original and unique.

The location of the work with the earthen batteries on its flanks resulted directly from its defensive function, however, it copied rather closely the deployment of Russian forces during the battle in 1831. It is difficult not to notice its symbolic, propaganda significance. Most probably it was perceived this way by the inhabitants of Ostrołęka. The fort and the garrison located in the city was strategically important for the Russians in the defensive system of the western borders of the country; they also served as a “policeman” cooling the patriotic spirit of the local population.

Regardless of the intentions of the builders, the fort landscape of the moats and earthen walls is even today a symbol of the “war thunders” attracted by the land of Ostrołęka from Sweden wars until the end of World War II.

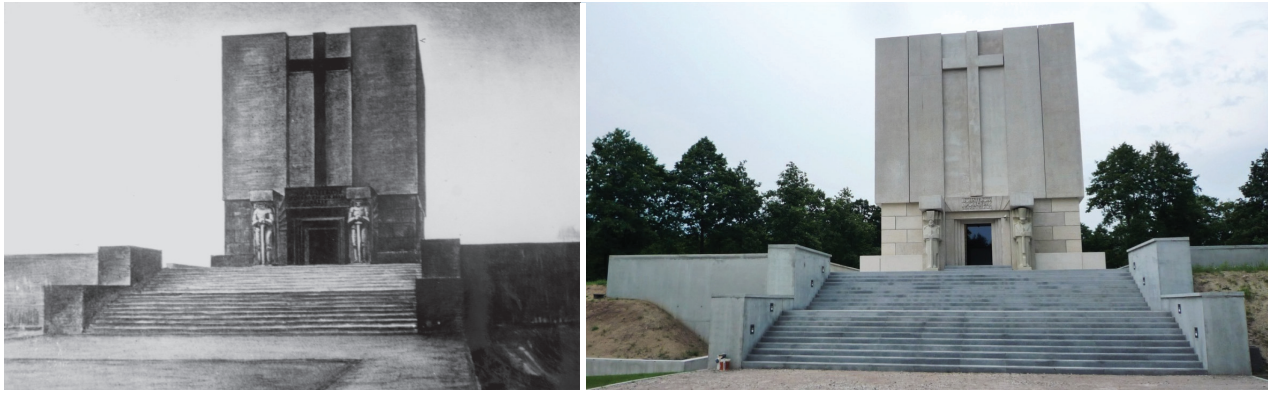
On the brink of independence

The landscape of the Ostrołęka battlefield changed only during World War I, after the Russians retreated and German administration was established; originally, the compromising policy of occupational authorities was supposed to win the Poles over for the cause of the central powers. In 1917, the cast iron monument was demolished by the Germans for scrap.

Mausoleum

In 1923, the inhabitants of Ostrołęka built a small masonry chapel designed by Rudolf Macura in the middle of the fort ward. At that time, next to the already mentioned tall cross from 1861, there were several other graves with crosses on the battlefield [8]. As the centennial of the battle approached, a jubilee celebration committee was set up in 1929. The construction of a monument was supposed to be one of the forms of celebrating the anniversary. The Monument Construction Committee was established and it announced a closed competition for the best design². Only

² Apart from the representatives of the army and local authorities the board of the contest included architects: Antoni Jawornicki, Alek-

Il. 1. Po lewej: rysunek konkursowy mauzoleum według projektu B. Zinserlinga i R. Zerycha [9];
po prawej: widok od frontu po zakończeniu prac budowlanych (fot. M. Górski, 2012)

Fig. 1. On the left: contest drawing of the mausoleum by B. Zinserling and R. Zerych [9];
on the right: and front view after completion of construction works (photo by M. Górski, 2012)

wspomnianego już wysokiego krzyża z 1861 r. na polu walki istniało jeszcze kilka upamiętnionych krzyżami mogił [8]. W związku ze zbliżającą się setną rocznicą bitwy, w 1929 r. powołano komitet obchodów jubileuszu. Jedną z form uczczenia rocznicy miało być wzniesienie pomnika. Utworzono Komitet Budowy Pomnika. Doprowadził on do ogłoszenia zamkniętego konkursu w celu wyłonienia najlepszego projektu². Do udziału w rywalizacji zaproszeni zostali tylko rzeźbiarze: Zofia Trzeńska-Kamińska, Mieczysław Lubelski, Antoni Miszewski i Romuald Zerych. Najprawdopodobniej wyobrażenia członków komitetu o przyszłej realizacji nie wychodziły poza rzeźbiarskie formy pomnikowe. Pierwszą nagrodę przyznano pracy, którą Romuald Zerych wykonał wraz z architektem Borysem Zinserlingiem.

Podstawowym założeniem zwycięskiego projektu było wzniesienie klasycznego w swoim układzie funkcjonalno-przestrzennym mauzoleum, z usytuowaną w dolnej części kryptą grobową i wznoszącą się ponad nią bryłą kryjącą wewnątrz o charakterze kommemoratywnym. Dwukondygnacyjna struktura obiektu doskonale wpisana została w kontekst miejsca. Wyniesiona ponad narys ziemnego wału zasadnicza prostopadłościenna bryła części służącej upamiętnieniu dominuje nad założeniem fortecznym (il. 1). Dostęp do krypty kryjącej prochy poległych usytuowany został od strony fosy, potęgującej monumentalny charakter budowli poprzez odbicia w lustrze wody (il. 2). Powstać miało założenie o zdecydowanym wyrazie architektoniczno-krajobrazowym niosące jednoznaczny przekaz znaczeniowy. Grobowiec-pomnik bohaterskich żołnierzy armii Królestwa Polskiego usytuowany na głównej osi fortu, ponad majdanem fortecznym przewidywanym jako miejsce patriotycznych uroczystości i manifestacji, stanowić miał znak zwycięstwa, symbol dziejowego triumfu wyrażonego po 100 latach od pamiętej bitwy.

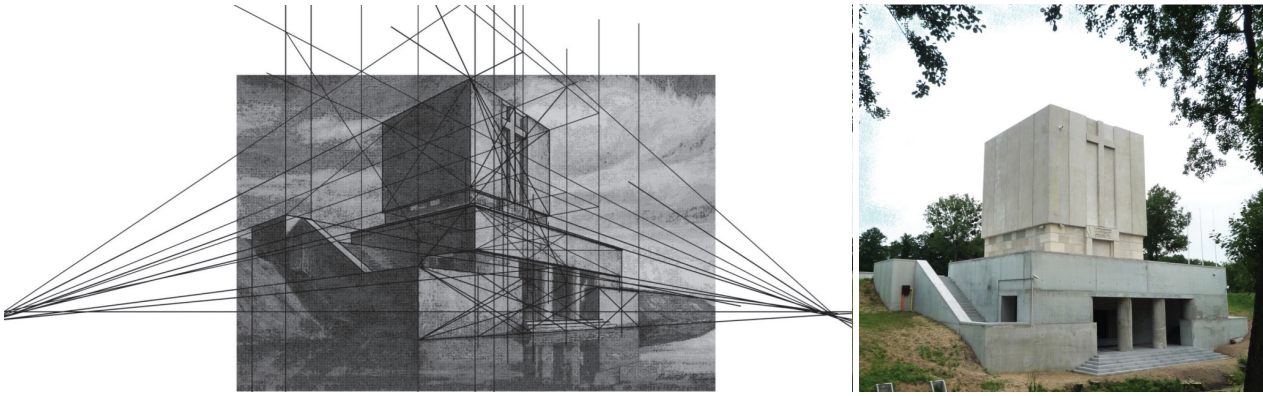
² W skład sądu konkursowego wchodziłi, oprócz przedstawicieli wojska i lokalnych władz, architekci: Antoni Jawornicki, Aleksander Bojemski, Karol Stryjeński oraz artyści plastycy: Władysław Skoczylas i Zygmunt Józef Otto [9].

sculptors were invited to participate: Zofia Trzeńska-Kamińska, Mieczysław Lubelski, Antoni Miszewski and Romuald Zerych. Most probably the imagination of the committee members did not go beyond sculptural forms of the monument. The first prize was presented to the design by Romuald Zerych together with the architect Borys Zinserling.

The underlying assumption of the selected design was the construction of a mausoleum with a neoclassical function and space design, a crypt located in the lower section and a commemorative structure over it. The two-level structure perfectly blended in the context of the place. The main cuboidal commemorative structure, rising above the earthen wall layout, dominates over the fort (Fig. 1). The access to the crypt with the ashes of the fallen soldiers was located from the side of the moat, intensifying the monumental character of the structure by its reflection in the water (Fig. 2). The structure with a strong architectural and landscape appeal was supposed to evoke a straightforward message. The tomb-monument of the heroic soldiers from the army of the Kingdom of Poland located on the main axis of the fort, above the fort ward, where patriotic events and parades were to be held, was supposed to be a sign of victory, a symbol of a historic triumph expressed 100 years after the successful battle.

The construction works began in spring 1930. On the 99th anniversary of the battle, on May 26, a cornerstone and a foundation deed were laid at the mausoleum. The monument dedicated to the memory of the heroic attack of artillery led by Lieutenant Colonel Bem was unveiled on that day too [10]. The simple monument: an eagle on a cuboidal pedestal placed on an earthen pyramid, also designed Romuald Zerych, was located near the fort in the place where according to tradition, the artillery charge took place. Then it was the fourth – other than the demolished Russian monument – commemorative structure, next to a wooden cross, a shrine, and a mausoleum, built on the battlefield of Ostrołka.

sander Bojemski, Karol Stryjeński and fine artists: Władysław Skoczylas and Zygmunt Józef Otto [9].

Il. 2. Po lewej: analiza proporcji rysunku z opracowania konkursowego B. Zinserlinga i R. Zerycha w widoku od strony wejścia do krypty [9]; po prawej: stan po zakończeniu prac budowlanych (fot. M. Górski, 2012)

Fig. 2. On the left: analysis of the proportions of the drawing from the contest design by B. Zinserling and R. Zerych – crypt entrance view [9]; on the right: after completion of construction works (photo by M. Górski, 2012)

Roboty przy wznoszeniu obiektu rozpoczęto wiosną 1930 r. W 99. rocznicę bitwy, 26 maja, wmurowano kamień węgielny i akt erekcyjny pod mauzoleum. W tym dniu również dokonano odsłonięcia pomnika dedykowanego pamięci bohaterskiego ataku artylerii pod dowództwem podpułkownika Bema [10]. Skromny monument: orzeł na prostopadłościennym cokole wznoszącym się na ziemnej piramidzie, również dzieło Romualda Zerycha, zlokalizowano w pobliżu fortu, w miejscu, jak głosi tradycja, szarzy artylerzystów. Był to więc czwarty – obok drewnianego krzyża, kapliczki, budowanego mauzoleum, nie licząc rozebranego pomnika rosyjskiego – obiekt upamiętniający, wzniesiony na polu ostrołęckiej bitwy.

Prace przy budowie mauzoleum miały być finansowane przede wszystkim z funduszy zgromadzonych podczas zbiórki dobrowolnych datków. Ponieważ stosunkowo skromne i nieregularnie wpływające środki nie pozwalały na ciągle prowadzenie prac, po roku, na stulecie bitwy, będące w budowie mauzoleum ukazywało tylko elementy stalowej konstrukcji oparte na zrealizowanej w trudnych warunkach gruntowo-wodnych części przyziemia.

Podczas trzydniowych uroczystych obchodów setnej rocznicy bitwy trumnę ze szczątkami poległych przeniesiono w uroczystym kondukcje z kościoła farnego i wmurowano w krypcie. Pochowano kości, jakie już po 1918 r. odnaleziono podczas prowadzenia prac ziemnych na terenie miasta. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można więc zakładać, że pochowano szczątki żołnierzy zarówno polskich, jak i rosyjskich.

Podczas wojny nieukończona budowla została uszkodzona przez Niemców (zburzenie schodów frontowych), a także Sowieców (przebiecia ścian pociskami artyleryjskimi). Po 1945 r. rezultatem polityki władz komunistycznych było pozostawienie niezabezpieczonego obiektu bez opieki. Dopiero na fali odwilży popaździernikowej 1956 r. dokonano napraw po wojennych uszkodzeniach. W 1961 r. z okazji planowanych uroczystości rocznicowych wybudowano przed mauzoleum amfiteatr ze sceną i ekranem wykorzystywanym w późniejszych latach jako kino letnie. W 1979 r., w związku z podnoszącymi się głosami krytyki i niezadowolonia z ogłoszonych planów dal-

The construction works of the mausoleum were supposed to be financed primarily with the voluntary public donations. As the relatively small and irregularly collected funds did not allow for the works to be continuously conducted, after a year, on the centennial of the battle, the mausoleum whose construction was in the process had only some steel elements sticking out from the basement section that was built in difficult ground and water conditions.

During the three-day-long celebration of the 100th anniversary of the battle, a casket with the remains of the fallen soldiers was transferred in a special cortege from the parish church and placed in the crypt. The bones found already after 1918 during conducting earth works in the city were buried. It can then be readily assumed that the remains of both Polish and Russian soldiers were buried.

The unfinished construction was damaged during the war by the Germans (front steps were destroyed) and the Soviets (walls were pierced with artillery shells). After 1945, the communist authorities left the structure unsecured. Only in the aftermath of the October 1956 political thaw was the damage suffered after the war repaired. In 1961, as part of the preparation for anniversary celebration, an amphitheater with a stage and a screen was built in front of the mausoleum to be used later as an open air cinema. In 1979, along with the growing criticism and dissatisfaction with the announced plans of further extension of the recreation and entertainment infrastructure in the area of the fort, the Council for the Protection of Struggle and Martyrdom Sites forbade organizing entertainment events in that place.

The 150th anniversary of the battle celebrated in 1981, during the “Festival of Solidarity”, marked a new chapter in the history of the unfinished mausoleum. During the three-day-long celebration of the jubilee, on the fort earthen wall next to the mausoleum, a 15-meter tall wooden cross and an 8-ton rock were placed as a “votum and compensation for the years of profanation and devastation of that place of national remembrance” with an inscription signed by NSZZ Solidarity and NSZZ Individual Farmers trade unions. In 1988, a newly established Committee of

szej rozbudowy infrastruktury rekreacyjno-rozrywkowej na terenie fortu, Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa poleciła zaprzestanie organizacji imprez rozrywkowych na tym terenie.

Nową kartę dziejów nieukończonego mauzoleum stanowią obchodzona w 1981 r., w okresie „Festiwalu Solidarności”, 150. rocznica bitwy. Podczas trzydniowych obchodów jubileuszu obok mauzoleum, na wale forticznym, ustawiony został „jako wotum i zadośćuczynienie za lata profanacji i dewastacji tego miejsca pamięci narodowej” 15-metrowej wysokości krzyż drewniany i 8-tonowy kamień z inskrypcją podpisaną przez NSZZ Solidarność i NSZZ Rolników Indywidualnych. W 1988 r. nowo powołany Komitet Odbudowy Mauzoleum doprowadził do odnowienia elewacji obiektu i uporządkowania terenu fortu. Wydano również kolejną edycję (po pierwszej, z 1930 r.) pocztówek-cegiełek dla pozyskania funduszy ze zbiórki społecznej.

Począwszy od 1989 r. teren fortu u podnóża mauzoleum stał się miejscem corocznych uroczystości. W latach 1993–1995 prowadzono prace adaptacyjne we wnętrzach i zrealizowano nowe, odbiegające od założeń pierwotnego projektu, schody od strony majdanu, przed głównym wejściem. Szeroki górny podest i poprzedzające go schody stanowiły od tej pory miejsce uroczystości religijno-patriotycznych. Według ówczesnych założeń planowano utrzymać pierwotną dyspozycję pomieszczeń, pozostawiając w krypcie szczątki poległych i przeznaczając górne pomieszczenie na ekspozycję upamiętniającą batalię z 1831 r.

Przy okazji 165. rocznicy bitwy, w 1996 r., w miejsce drewnianego krzyża z 1981 r. ustawiono i poświęcono krzyż stalowy. Od 2001 r. podczas kolejnych obchodów rocznic grupy rekonstrukcji historycznej inscenizowały sceny bitewne.

O wyjątkowości mauzoleum poległych w bitwie pod Ostrołęką – w odniesieniu do innych planowanych i realizowanych przed II wojną światową obiektów tego typu – stanowi jego wkomponowanie w założenie o historycznej funkcji militarnej. Trudno przy tym nie zwrócić uwagi, że realizacja pomnika czyniąca z obiektu o funkcji niegdyś obronnej miejsce upamiętnienia heroicznych zmagania Żołnierza Polskiego przyczyniła się istotnie do zachowania substancji zabytkowej fortu. Podsumowując, lokalizację bryły pomnika wraz z jego kompozycją przestrzenną należy uznać za istotną wartość stanowiącą o ciągłości historycznej miejsca.

Nowe mauzoleum

W 2007 r. należący dotychczas do miasta teren fortu przekazany został Samorządowi Województwa Mazowieckiego, w czego efekcie właścicielem terenu mogło stać się formalnie Muzeum Kurpiowskie w Ostrołęce. Podjęty przez Muzeum w 2008 r. projekt „Ponarwie. Konserwacja i rewitalizacja fortu ziemnego i pomnika-mauzoleum poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku” finansowany był ze środków Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego i Samorządu Województwa Mazowieckiego [11]. W 2009 r. opracowano program

the Mausoleum Rebuilding had the facades of the structure renovated and the area of the fort cleared. The next edition of the donation post cards was issued (first issue in 1930) to collect funds from the public.

In 1989, the area of the fort at the foot of the mausoleum became a place of annual celebrations. In 1993–1995, conversion works were conducted in the interiors, new steps – different than those in the original design – were built from the side of the ward in front of the main entrance. Until then religious and patriotic events were held on a wide, main platform and steps leading to it. It was then agreed to keep the originally intended use of the rooms, leaving the remains of the dead in the crypt and using the upper room for an exhibition commemorating the battle from 1831.

During the 165th anniversary of the battle, in 1996, the wooden cross from 1981 was replaced with a cross made of steel that was christened. Since 2001, during the celebration of anniversaries historical reenactment groups have recreated battle scenes.

In comparison to other similar structures planned and built before World War II, the mausoleum of the soldiers killed in the battle of Ostrołęka is exceptional because it blends in the original design of the military facility. It should be noted that the construction of the monument, converting a place which was once a defensive facility into a place commemorating a heroic struggle of Polish soldiers greatly contributed to saving the original fabric of the historic fort. Summing up, the location of the monument with the space surrounding it should be considered highly valuable for the historical continuation of that place.

New mausoleum

In 2007, the area of the fort, that until then was owned by the city, was transferred to the Self-Government of Mazovian Voivodeship, which in effect resulted in the formal conveyance of the ownership of the area to the Museum of Kurpie Culture in Ostrołęka. The project undertaken by the Museum in 2008 titled “Ponarwie. Conservation and revitalization of the earthen fort and the monument-mausoleum of the soldiers fallen in the battle of Ostrołęka on May 26, 1831” was financed with the funds from the European Regional Development Fund and the Self-Government of Mazovian Voivodeship [11]. In 2009, a conservation program was developed to establish guidelines for conservation protection and identify possibilities of the improvement of the area of the fort and the mausoleum³. Assuming the maintenance of due respect for the place of burial of the soldiers fallen in the battle of Ostrołęka and to commemorate the events of the Polish-Russian war in 1831, it was planned to hold at the mausoleum a permanent exhibition dedicated to the November Uprising, with special emphasis to the historical conditions, circum-

³ The conservation program was developed by dr hab. inż. arch. P. Molski, dr inż. arch. M. Górski, dr inż. arch. G. Rytel, mgr inż. arch. L. Dobrowolski, mgr inż. arch. D. Kaliński, mgr inż. arch. P. Kinsner from Festgrupa sp. z o.o.

konserwatorski mający na celu sformułowanie zasad ochrony konserwatorskiej oraz wskazanie możliwości zagospodarowania obszaru fortu i mauzoleum³. Przy założeniu zachowania należynej powagi miejsca pochówku żołnierzy poległych w bitwie i upamiętnienia wydarzeń wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. przewidziano udostępnienie w obiekcie mauzoleum stałej ekspozycji poświęconej powstaniu listopadowemu, ze szczególnym uwypukleniem uwarunkowań historycznych, okoliczności i przebiegu bitwy pod Ostrołęką. Na podstawie przeprowadzonych studiów zachowanych materiałów archiwalnych, a także analiz porównawczych dopuszczone zostały w nowej realizacji elementy o charakterze współczesnym. Uznano, że nowe budowle i elementy w historycznej tkance oraz przestrzeni kulturowej są naturalnym przejawem ewolucji funkcjonalnej i zmieniających się potrzeb użytkowych, a w związku z tym uzupełnienia zabytkowych struktur powinny nosić wyraźne znamiona obecnych czasów i być harmonijnie skomponowane z zabytkowym otoczeniem.

W oparciu o sformułowane w programie wytyczne konserwatorskie projekt ukończenia obiektu uwzględniający zaadaptowanie istniejącej substancji budowlanej wykonała pracownia KAPS Architekci. Zgodnie z nowym projektem sarkofag ze szczątkami poległych ustawiony został w górnym pomieszczeniu na osi wejścia. W dolnej kondygnacji, pierwotnej krypcie grobowej, przewidziano przestrzeń ekspozycyjno-edukacyjną. Racją odmiennej od pierwotnej dyspozycji funkcjonalnej (różnej również od utrwalonego od czasów antycznych tradycyjnego układu) było właściwe wykorzystanie obszernej kubatury pod otaczającymi obiekt tarasami. Elewacje zasadniczej bryły mauzoleum wykonano z białego betonu architektonicznego, wewnątrz doświetlono światłem dziennym przez świetlik w stropie, na koronie budynku przewidziano taras widokowy pozwalający na ogarnięcie wzrokiem obszaru pola bitwy i zarysu dzieła fortecznego. Wnętrza obiektu zaprojektowano przy użyciu współczesnych materiałów i rozwiązań technologicznych.

Rozpisany został konkurs na opracowanie rzeźbiarskie postaci flankujących wejście do górnej komory mauzoleum i dwóch tablic z inskrypcjami. Nagrodzone pierwszą nagrodą rzeźby są dziełem Beaty i Macieja Aleksandrowiczów. W uzasadnieniu werdyktu sąd konkursowy zwrócił uwagę na świadome, twórcze odniesienie się do proponowanych w konkursie z 1930 r. rzeźb Romualda Zerycha [11]. Udostępniona w dolnych salach ekspozycja w postaci m.in. rysunków, fotografii i multimedialnych prezentacji w atrakcyjnej formie przedstawia przebieg bitwy na tle wydarzeń wojny 1831 r., informuje o rosyjskich fortyfikacjach w Ostrołęce, ukazuje historię budowy mauzoleum i sylwetki jego twórców. Autorem projektu ekspozycji jest arch. Agnieszka Sowa-Szenk. Po 82 latach od rozpoczęcia realizacji mauzoleum zostało uroczystie otwarte 25 maja 2012 r. Obiekt jest jedynym istniejącym obecnie w Polsce mauzoleum (w dokładnym znaczeniu

stances, and the course of the battle of Ostrołęka. On the basis of studies of original archived materials as well as comparative analyses contemporary elements were allowed to be incorporated in the new design. It was decided that new structures and elements present in the historic fabric and cultural space would reflect a natural evolution of the function and changing needs, and consequently the original structures should be complemented with evidently contemporary elements and smoothly blend in the historic surroundings.

Based on the conservation guidelines provided in the program KAPS Architekci developed the structure completion project including a conversion of the original fabric. According to the new project, the sarcophagus with the remains of the fallen soldiers was placed in the upper room on the entrance axis. An exhibition and educational space was designed on the lower level, in the original crypt. That use was different than that originally intended (which was also different than the ancient layout) in order to make the most of the large space under the terraces surrounding the structure. The facades of the main structure of the mausoleum were made of white architectural concrete, the interior was lit with natural light allowed through a skylight in the ceiling, an observation deck was designed at the top of the building, providing a view of the battlefield and the layout of the fort's defensive works. The interiors of the facility were designed with the use of modern materials and technology.

A contest was announced for the sculptures of the figures at the sides of the entrance to the main chamber of the mausoleum and two plaques with inscriptions. The first prize was awarded to the sculptures by Beata and Maciej Aleksandrowicz. In its explanation of the decision the board of the contest indicated the conscious and creative allusion to the sculptures by Romuald Zerych proposed in the contest from 1930 [11]. The exhibition displayed in the lower level rooms, including drawings, photographs, and multimedia presents in an attractive way the course of the battle during the war in 1831, information about Russian fortifications in Ostrołęka, the history of the construction of the mausoleum and its designers. The exhibition was designed by the architect Agnieszka Sowa-Szenk. 82 years after the original beginning of its construction, the mausoleum was opened on May 25, 2012. The structure is the only mausoleum (as the term is historically defined) in Poland located on a battlefield. It is a unique example of this type of architectural design from the interwar period.

The guidelines of the conservation program of the fort's revalorization include two stages: 1) conservation and revalorization of the monument-mausoleum with necessary auxiliary works; 2) conservation protection program and improvement of the area of the fort together with the nearest surroundings.

The first stage of the task should be considered complete, however, already in its course, care was taken to make the fort's historical space layout, its individual elements and facilities readily recognizable. Based on the valuation documentation, the useless and invasive plants (self-set bushes and trees) destructive for the historic fabric were eliminated and the original plantings as well as

³ Autorami programu opracowanego przez konserwatorską pracownię projektową Festgrupa sp. z o. o. byli: dr hab. inż. arch. P. Molski, dr inż. arch. M. Górski, dr inż. arch. G. Rytel, mgr inż. arch. L. Dobrowolski, mgr inż. arch. D. Kaliński, mgr inż. arch. P. Kinsner.

tęgo słowa) w krajobrazie pola bitwy. Stanowi wyjątkowy przykład tego typu założenia architektonicznego z okresu międzywojennego.

W wytycznych konserwatorskich program rewaloryzacji fortu ujęty został w dwóch etapach: 1) konserwacja i rewaloryzacja pomnika-mauzoleum z niezbędnymi pracami towarzyszącymi; 2) konserwatorski program ochrony i zagospodarowania fortu z najbliższym otoczeniem.

Za w pełni zrealizowany należy uznać etap pierwszy zadania. Jednak już w jego trakcie zadbano o uczynienie historycznego układu przestrzennego fortu, jego poszczególnych elementów i urządzeń. W oparciu o dokumentację waloryzacyjną wyeliminowano bezwartościową, inwazyjną i oddziałującą destrukcyjnie na substancję zabytkową zieleń (samosiejki, krzewy i drzewa) przy zachowaniu historycznych nasadzeń i wartościowych jednostek. Przeprowadzono także oczyszczenie i reprofilację fos wodnych ze wzmocnieniem nabrzeży.

Miejsce pamięci

Mauzoleum mimo starań jego nowych gospodarzy pozostaje pomnikiem jednego wydarzenia. Krajobraz stanowiący wielowymiarowy zapis – palimpsest historii, trudniej poddaje się narzuconym z zewnątrz manipulacjom, natomiast otwarty jest na świadome bądź spontaniczne działania „społeczności dziedzictwa”. „Wspólnota/społeczność dziedzictwa” (*heritage community*) definiowana jest w Konwencji Faro jako składająca się [...] z ludzi ceniących wartość specyficznych aspektów dziedzictwa kulturowego i żyjących sobie by – poprzez aktywność publiczną – dziedzictwo było podtrzymywane i przekazywane następnym pokoleniom [12, s. 270]⁴.

Od świętych miejsc czczonych i nawiedzanych w różnych religiach świata – od sacrum – przeszliśmy do materialistycznego profanum – czczenia i chronienia jedynie materialnej substancji zabytku, ażeby ostatnio poprzez wartości upamiętniające wewnętrzne treści ideowe, miejsca pamięci dojść do „miejsc znaczących dla kultury” [...] – pisał profesor Andrzej Tomaszewski [13, s. 82]. Liczba symboli wzniesionych na dawnym polu bitwy wtopiona w militarny krajobraz rosyjskiego fortu, zwieńczona ukończeniem budowy mauzoleum to materialne świadectwo kulturowe blisko 200 lat przez mieszkańców Ostrołęki pamięci miejsca. Została ona uformowana z pomocą zbioru następujących po sobie lub koegzystujących form upamiętnienia oraz łańcucha symbolicznych (a przez to wyidealizowanych) wydarzeń. Obecnie jest pielęgnowana poprzez właściwą ochronę i uczynienie materialnego wymiaru krajobrazu oraz poprzez dążenie do pełnego rozpoznania i zrozumienia historycznego znaczenia miejsca. Jednak nie jest to proces zamknięty, dziedzictwo zmienia stale swoją naturę i status.

W kontekście powyższych uwag dotyczących historii ostrołęckiego pola bitwy pamięć miejsca rozpatrywać na-

precious specimens were kept. Furthermore, the water ditches were cleaned, regraded and their banks strengthened.

Place of memory

In spite of the efforts on the part of the mausoleum's new owners it remains a monument of a single event. The landscape, providing a multi-dimensional historical record – a palimpsest – is more difficult to form along with outside manipulations, whereas it is open to deliberate or spontaneous activities originated by a “heritage community”, the term defined in the Faro Convention as [...] *consisting of people who value specific aspects of cultural heritage which they wish, within the framework of public action, to sustain and transmit to future generations* [12, p. 270]⁴.

We shifted from sacred places revered and frequented in various religions of the world – from the sacred – to the materialistic profane – to veneration and protection of only the material substance of historic sites, and finally through the values commemorating the internal ideas, places of memory to get to “places significant for culture” [...] – wrote Professor Andrzej Tomaszewski [13, p. 82]. The number of symbols erected on the former battlefield blended in the military landscape of the Russian fort crowned with the completion of the construction of the mausoleum is material evidence of the memory of the place cultivated for almost 200 years by the inhabitants of Ostrołęka. It was formed with the set of commemoration forms following one after another or coexisting and a chain of symbolic (and thus idealized) events. At present, it is cherished through adequate protection and presentation of the material aspect of the landscape and through full recognition as well as understanding the historic significance of the place. It is not, however, a complete process, the heritage keeps changing its character and status.

In the context of the above remarks on the history of the battlefield at Ostrołęka the memory of the place should be looked at from two levels: material, connected with original layers of forms in the landscape – single artifacts in space, sculpture and terrain as well as non-material, connected with the awareness of the place – historical, cultural. Such memory of the place can help to uphold tradition, rediscovery rituals, maintain the awareness of motives significant in defining the identity of the place and community. This way MEMORY OF PLACE contributes to the consolidation of an object of awareness, meeting the criteria of PLACE OF MEMORY – *Lieu de memoire* – in the meaning suggested by Pierre Nora.

*Translated by
Tadeusz Szalamacha*

⁴ Konwencja Ramowa Rady Europy w Sprawie Wartości Dziedzictwa Kulturowego dla Społeczeństwa (*Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*) podpisana 27.10.2005 r. w Faro w Portugalii.

⁴ *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, signed on 27.10.2005 in Faro, Portugal.

leży na dwóch poziomach: materialnym, związanym z zachowaniem nawarstwień form w krajobrazie – pojedynczych artefaktów w przestrzeni, rzeźby i pokrycia terenu, oraz niematerialnym, związanym ze świadomością znaczenia miejsca – historycznego, kulturowego. Tak rozumiana pamięć miejsca sprzyjać może podtrzymywaniu

tradycji, odnawianiu rytuałów, podsycaaniu świadomości wątków istotnych dla określenia tożsamości miejsca i społeczności. W ten sposób PAMIĘĆ MIEJSCA przyczynia się do konsolidacji obiektu świadomościowego, spełniającego kryteria MIEJSCA PAMIĘCI – *Lieu de memoire*, w rozumieniu zaproponowanym przez Pierre’a Norę.

Bibliografia/References

- [1] Olivier M., *Pola bitew jako miejsca pamięci w historii Europy*, „Borussia” 2010, Nr 47, 35–41.
- [2] Kończal K., *Miejsce pamięci*, [w:] M. Saryusz-Wolska, R. Traba (red.), *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2014, 229–234.
- [3] Kukiel M., *Dzieje Polski porobiorowe 1795–1921*, B. Świdorski, London 1961, 216.
- [4] Sokoł K., Sosna A., *Stulecie w kamieniu i metalu. Rosyjskie pomniki w Polsce w latach 1815–1915*, MID „Synergia”, Moskwa 2005, 37.
- [5] Paszkiewicz P., *Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815–1915*, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1991, 167.
- [6] Parzych C., *Mauzoleum bitwy ostrołęckiej 1831 r.*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1991, Nr 5, 131.
- [7] Gruszecki A., *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, [w:] A. Polit (red.), *Studia i materiały do historii wojskowości*, Czasopisma Wojskowe, Warszawa 1966, 198–230.
- [8] *Pomniki bojowników o niepodległość. 1794–1863*, Wydawnictwo Ministerstwa Robót Publicznych, Warszawa 1929, 92–96.
- [9] „Architektura i Budownictwo” 1930, z. 3, s. 120.
- [10] Parzych C., *Mauzoleum. Pomnik poległych w bitwie pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku*, Towarzystwo Przyjaciół Ostrołęki, Ostrołęka 2010, 75.
- [11] <http://www.ponarwie.pl/?page=start> [accessed: 3.01.2016].
- [12] Krawczyk-Wasilewska V., *Ochrona dziedzictwa kulturowego a społeczeństwo obywatelskie w świetle polityki Unii Europejskiej*, [w:] A. Zduniak, R. Reclik (red.), *Jakość wobec wyzwań i zagrożeń XXI wieku*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa w Poznaniu, Poznań 2010, 268–273.
- [13] Tomaszewski A., *Ku nowej filozofii dziedzictwa*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków 2012.

Streszczenie

Dzisiaj miejsce bitwy stoczonej pod Ostrołęką 26 maja 1831 r. to swego rodzaju palimpsest wydarzeń zapisywanych w przestrzeni w minionych 180 latach. W artykule przedstawiono kolejne działania podejmowane w miejscu walk w kontekście zmiennych uwarunkowań historycznych. Omówiono następujące po sobie przekształcenia w krajobrazie, od umieszczania drobnych form upamiętniających obie walczące strony, poprzez budowę fortu, aż do skomplikowanych dziejów ponad 80 lat budowy mauzoleum. Ślady niektórych z nich zostały zatarte w wyniku kolejnych działań, inne współtworzą obecny obraz przestrzenny. Wszystkie przynależą do kulturowanej przez mieszkańców Ostrołęki pamięci miejsca, istotnego elementu dziedzictwa historycznego, sprzyjającego budowaniu lokalnej tożsamości.

Słowa kluczowe: Ostrołęka, fort, mauzoleum, palimpsest, miejsce pamięci

Abstract

Nowadays the site of the battle which was fought at Ostrołęka on the 26th of May 1831 constitutes a kind of a palimpsest of the written in space events that took place within the past 180 years. In the article the subsequent operations taken in the site of battles, in the context of changeable historical determinants, have been presented. The following changes in the countryside, starting from placing tiny elements commemorating both fighting parties, through the building of the fort, up to the complex over eighty-year long operations related to the construction of the mausoleum – all of them have been described in the article. The traces of some events faded as a result of subsequent operations, some others create together the present space of the site. All of them belong to the memory of place, tended by Ostrołęka inhabitants, the site which constitutes a significant element of the historical heritage, which results in creating the local identity.

Key words: Ostrołęka, fort, mausoleum, palimpsest, place of memory